

Om bruken av leirkar i Norge i middelalderen

Av Petter B. Molaug

1. Innledning

I Norge er det i de senere år foretatt en rekke arkeologiske utgravninger i bosetninger fra middelalder der keramikk har vært blant de største funngruppene (Molaug 1977a, 1982). Dette gjelder Oslo, Tønsberg, Skien, Stavanger, Bergen, Borgund, Veøy og Trondheim, alle byer eller bylignende bebyggelser ved kysten. I Sarpsborg (Borg) og Vågan er det foreløpig ikke blitt gravet i middelalderlag. I Hamar er det funnet mange gjenstander fra middelalder, men ingen keramikk. Det samme gjelder jordbruksbosetninger i innlandet. Undersøkelsene her er riktignok få og spredte, men resultatene entydige (Grieg 1937:104-8, Martens 1973, Tollnes 1973, Myhre 1980). Derimot er det funnet noe keramikk i jordbruksbosetninger langs kysten. Dette gjelder spesielt Vestlandet (Petersen 1933, 1936:84-5 m. fl., Kaland 1979:72-4, Randers 1982). Enkelte skår er også funnet i Nord-Norge (Bertelsen 1973:33,48), men leirkar er svært uvanlige før ca. 1500 i landsdelen (Simonsen 1980:91).

Produksjon av leirkar er det ikke funnet spor av i Norge i perioden middelalder frem til 1600-tallet. Det er ikke funnet ovner eller produksjonsavfall. Heller ikke skriftlige kilder eller stedsnavn gir beskjed om slik virksomhet. Derimot er det omtalt flere teglovner fra middelalderen. En slik er utgravd i Tønsberg (Lange 1955). Det ble her ikke funnet noe som tyder på potte-

makervirksomhet. Tegl-brenningsvirksomheten i Tønsberg såvel som i de andre middelalderbyene har antagelig tatt til på midten av 1200-tallet (Lidén 1974:28).

De to momentene, at middelalderkeramikk er sjelden eller mangler helt ved utgravninger på landsbygda i Norge og at det ikke er funnet indisier på pottemakervirksomhet, tyder på at den keramikken som finnes er importert. To forhold bestyrker dette, nemlig keramikkenes utseende og spredningen på funksjonstyper.

Ved sammenligning av keramikken funnet i Norge med keramikk funnet i Skandinavia forøvrig og i andre land i Nord-Europa har det ikke kunnet skilles ut spesielle grupper norsk keramikk. Det finnes gode paralleller i utlandet til all middelalderkeramikk funnet i Norge. I de fleste tilfeller er det også funnet levninger av pottemakerier der de forskjellige keramikktypene er blitt fremstilt. Det kan teoretisk tenkes at leirkar produsert i Norge var av helt samme type som keramikk fra et annet område, f.eks. fra Danmark. Denne ville da bare kunne skilles ut ved naturvitenskapelige analyser av godset.

Imidlertid synes selve keramikkmaterialet også å tale imot at det har vært en slik hjemlig produksjon. Dels gjelder det fordelingen på gods-, form- og dekor-typer, dels på funksjonstyper. Begge disse punktene vil bli nærmere omtalt nedenfor. Her vil også bli om-

talt mengden av keramikk funnet ved utgravninger og hvorledes mengdevariasjoner kan tolkes.

I denne fremstillingen vil jeg særlig ta utgangspunkt i resultater fra utgravningene i Gamlebyen i Oslo (Molaug 1975, 1977b, 1979).

I Bergen, Trondheim og Skien (se Myrvolls behandling ovenfor) er keramikk materialet under vitenskapelig bearbeidelse. For Tønsberg er slik bearbeidelse planlagt eller deler av materialet er bearbeidet.

2. Mengden av leirkar

Gjennom hele forhistorien har omfanget av keramikkbruken i Norge vekslet sterkt fra periode til periode. Mens det i yngre romertid og folkevandringstid forekommer en mengde leirkar både i graver og boplasser (Bøe 1931), er de mindre vanlige både i førromersk jernalder og i yngre jernalder. I begge disse periodene har åpenbart andre karmaterialer vært foretrukket.

Blant vikingtidens gravfunn er det få med leirkar. Jan Petersen nevner 57 (Petersen 1951:380f). Av disse er 2/3 fra Rogaland. Ellen Karine Hougen mener at de få karene fra vikingtid som er funnet i Oslofjordsområdet alle er importert. Dette gjelder også leirkarene funnet i bosetningslagene på Kaupang, Vestfold (Hougen 1970:97-98). Ut fra gjenstandsmaterialet synes bosetningen i utgravningsområdet å ha vart fra 700-tallet til ca. 900 eller noe før (Hougen 1970:110-11).

Vi kan ut fra dette anta at det har vært liten eller ingen produksjon av leirkar i Norge i vikingtid. Det samme må gjelde for middelalderen. I de samme byene der keramikkskårene dominerer blant funnene fra høymiddelalderen er det svært få skår fra tidlig middelalder. Dette gjelder f.eks. Oslo og Skien. Funnmengden øker utover på 1100-tallet og videre på 1200-tallet, men det er fortsatt ikke noe som tyder på hjem-

lig produksjon. Slik produksjon er først sannsynlig på 1600-tallet da funnmengdene langt overstiger dem fra høymiddelalderen. Fra ca. 1700 er pottemakervirksomhet sikkert skriftlig belagt i Norge (Reed 1982:33).

For å få en sammenlignbar målestokk for mengden av keramikk til forskjellige tider er det en mulighet å regne ut gjennomsnitt pr. areal- og tidsenhet. Å trekke inn tidsenheten sammen med flateenheten i stedet for å regne volum (Ambrosiani 1973) kompenserer for ulikheter i kulturlagenes sammensetning. F.eks. gir godt bevart organisk materiale tykke lag og dermed færre skår pr. enhet. En forutsetning for metoden er imidlertid at dateringene er korrekte. Nedenfor er gjengitt en tabell med skårintensitet fra Kaupang, »Mindets tomt«, Gamlebyen i Oslo og Revierstredet 5-7, Oslo.

Sted	Datering	Areal	Ant. skår pr. 100 m ² pr. år.
Revierstredet 5-7, Oslo	ca. 1650-1750	210 m ²	ca. 45,6
»Mindets tomt«, Oslo	ca. 1250-1350	370 m ²	ca. 4,2
»Mindets tomt«, Oslo	ca. 1125-1250	370 m ²	ca. 0,7
»Mindets tomt«, Oslo	ca. 1050-1125	370 m ²	ca. 0,02
Kaupang, Tjølling	ca. 770-890 ?	1375 m ²	ca. 1,3

Av disse feltene er »Revierstredet 5-7« utfyllingsmasser i et havnebasseng mens de øvrige er ordinære bebyggelsesområder. Imidlertid viser det seg ved foreløpige opptellinger på feltet »Kontraskjæret« i Oslo, bebygget med ordinær gårdsbebyggelse i tidsrommet 1624-1686 (Wiberg 1983) at intensiteten der er like stor som i Rivierstredet eller høyere (rundt 70 skår pr. 100 m² pr. år).

Det er påfallende at intensiteten øker meget sterkt med tiden. Imidlertid viser Kaupang noe høyere tall enn de eldste fasene på »Mindets tomt« i Gamlebyen. Før vi går inn på mulige forklaringer på de store variasjonene over tid, skal vi sammenligne med intensiteten på enkelte andre utgravningsfelt. Dessuten er det rimelig å spekulere over det opprinnelige antall keramikkar.

På feltet Nedre Langgate 45 i Tønsberg er skårintensiteten for ca. 1250-1350 mellom 3 og 3,5 skår pr. 100 m² pr. år og for ca. 1100-1250 ca. 1,0 skår i gjennomsnitt. Dette passer godt med intensiteten på »Mindets tomt«. De underste lagene er utfyllingsmasser, og det er naturlig at tallet her er noe høyere. At slike utfyllingsmasser virkelig kan gi høye tall, viser mengden av keramikk på Bryggen i Bergen. I feltet »Dreggsallmenningen«, utgravd i 1979 er skårmengden hele 5,9 skår pr. år/100 m² i perioden som er antatt å være 1248-1332 (Marstrander 1981). I perioden før 1248 er den mellom 0,3 og 0,5 skår, alt etter når man regner at de første kulturlagene ble avsatt.

Ut fra disse tallene ser det ut til å være en klar økning i middelalderbyene av bruken av keramikk fra 1100-tallet til 12-1300-tallet, og at det på 15-1600-tallet er ytterligere sterk økning. Mengden av nyere tids keramikk fra Tønsberg, Skien, Bergen og Trondheim bekrefter inntrykket.

En sammenligning med områder med egen keramikkproduksjon viser at også her var det en økning i mengden av keramikk med tiden. Ved utgravningene av Århus Sønder vold er det funnet keramikk i alle lag. Materialet er delt opp etter stratigrafiske keramikkhorisonter. I keramikkhorison 2, datert fra tidlig 1200-tall til tidlig 1300-tall er det funnet ca. 4 ganger så mange skår som i horison 1 datert fra ca. 900 til tidlig 1200-tall (Madsen 1971:64ff). Uttrykt i antall skår pr.

år pr. 100 m² er det økning fra gjennomsnitt 3-4 til 35-40. Dette er langt mer enn tallene fra de norske byene i middelalderen, og det er fristende å trekke generelle slutninger om mer bruk av keramikk. Det er også gjort enkelte sammenstillinger av keramikk fra mellomsvenske byer. Keramikken er mest importert. Frekvensen er i enkelte gravningsfelt oppe i 5-6 skår pr. år/100 m² på 12- 1300-tallet (Søderköping) (Broberg & Hasselmo 1981). Sammenligningsmaterialet fra 1100-tallet er dårlig. I Lødøse er økningen i antallet skår (= største antall kar) stor fra 1100- til 1200-tallet (Carlsson 1981:68-69). På et sentralt utgravningsfelt var keramikkfrekvensen oppe i over 12 skår på 1200-tallet. Undersøkelsene tyder på at keramikkforekomsten er klart større i kystbyene enn i innlandsbyene og

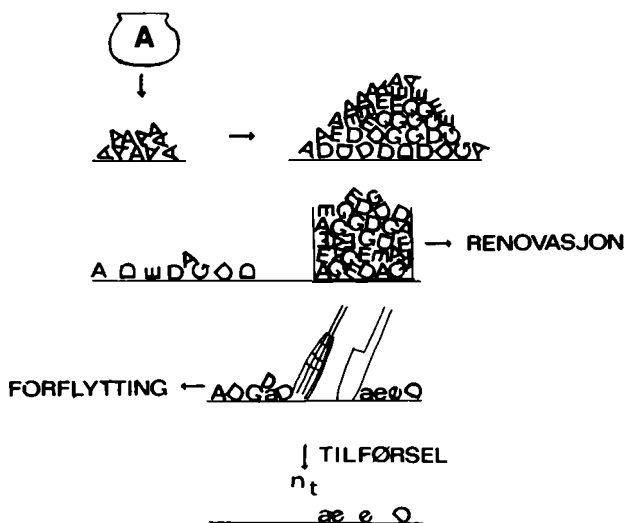

Fig. 1. Skjematisk illustrasjon av noen prosesser som influerer arkeologenes gjenfinning av keramikk i et begrenset utgravningsfelt.

større i de sentrale bydeler med tykke kulturlag enn i utkantsområdene (op.cit.146-7). Kulturlagenes tykkelse avspeiler takten i kasting av avfall, inklusive keramikk.

Hvor viktig var karene av keramikk i husholdningen i Norge? Er det mulig å komme frem til mengden av keramikk som var i bruk?

Det er på den blyglaserte leirgodskeramikken fra »Revierstredet« gjort beregninger av karenes fragmenteringsgrad. Denne varierte selvsagt, men var i gjennomsnitt ca. 57 skår pr. kar. På tidlig 1600-talls-keramikk fra en brønn på »Nordre felt« i Gamlebyen (Molaug 1983) gikk det ca. 44 skår pr. kar, i bebyggelseslag fra middelalderen på »Søndre felt« ca. 81 skår. Det er med andre ord en viss forskjell i fragmente-

ringsgrad. Dette skyldes muligens forskjeller i karstørrelse, men særlig type deponeringssted. I en avfallsgrop vil gjerne hele eller større deler av karet være bevart, og det er i færre skår enn dersom det har vært flyttet på. Ved deponering på bakken vil det avhenge av bebyggelsestettheten om skårene blir redeponert og således spredd. Dersom et område er godt utnyttet til bygninger, gater og gårdsplasser, er det få steder skårene av et leirkar kan ventes å få ligge i fred, faktisk bare i dråpefall og andre trange åpninger mellom bygningene. En kan gå ut fra at mesteparten av avfallet, deriblant keramikken, ble fraktet bort fra det tett bebygget område, enten til bakgårdsområder eller til områder brukt som fyllplass for befolkningen i flere bygårder.

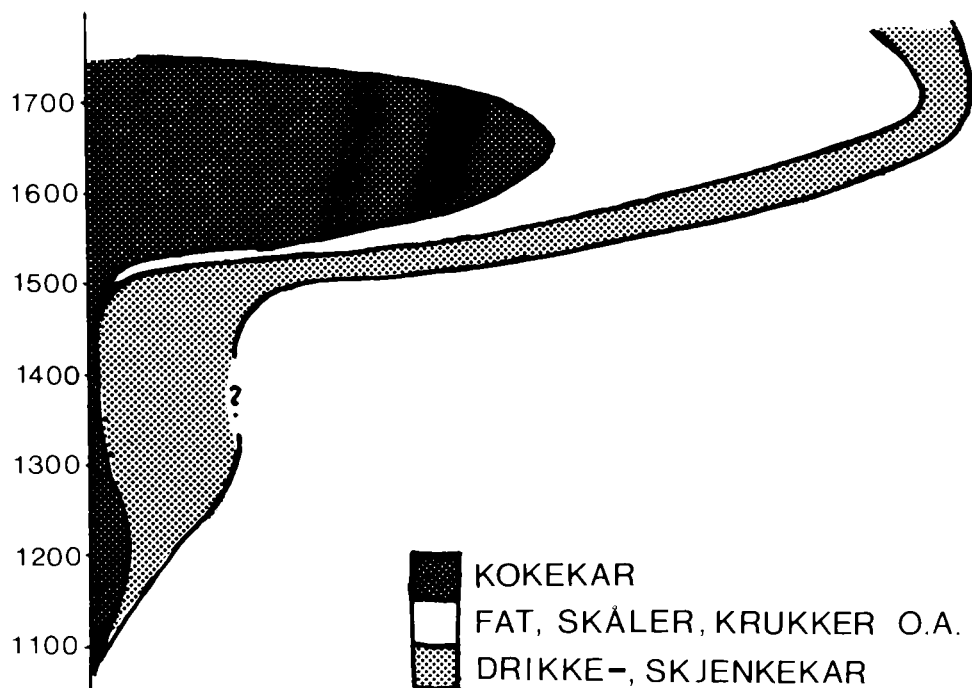

Fig. 2. Hypotetisk skjematisk fremstilling av de keramiske funksjonsgruppenes mengde og innbyrdes forhold over tid. Utgangspunkt utgravningene i Oslo.

Dersom keramikken blir spredd relativt jevnt i en bebyggelse, vil den opprinnelige mengden kunne beregnes ved utregning av karekvivalenter. En karekvivalent er en regneenhet som tilsvarer et helt kar, men som bygger på en lett målbar kardel, som munningsrand, håndtak, bein e.l. (Molaug 1982). Dersom imidlertid keramikk er blitt fraktet ut av området, men ikke noe inn, vil antall kar som skårene funnet i området stammer fra, gi et riktigere mål for det opprinnelige antall kar. I middelalderlagene i Gamlebyen er det dessuten mange kar som det bare er funnet 1 skår av. Dette indikerer at mange kar er fjernet totalt, slik at mengden av kar i bruk kan ha vært enda større. På den andre siden må en også regne med at en del skår er kommet inn i feltet fra nærliggende områder som ikke er utgravd. En slik transport kan ha skjedd ved forstyrrelser i jorden etter deponeringstidspunktet, f.eks. ved nedgravninger for bygninger.

Hvor omfattende var bruken av leirkar f.eks. i Gamlebyen? De to metodene gir svært forskjellige svar. Forutsatt at den bevarte mengden av keramikk er den samme i hele byen, ble det kastet i perioden ca. 1125-1350 ca. 0,025 kar pr. innbygger pr. år (220.000 m², 2.000 innbyggere). Forutsatt at enkelte områder har vært brukt som fyllplass og har hatt et meget høyere antall av keramikkskår, og at det til utgravningsområdet ikke ble tilført nye skår, blir det tilsvarende tallet 1,2 kar pr. innbygger pr. år. Forutsatt 10 års levetid pr. kar, hadde hver innbygger etter de to regnemåtene mellom 1/4 og 12 kar i gjennomsnitt. Sannsynligvis ligger det korrekte tallet nærmere det første enn det siste.

En beregning ut fra karekvivalenter for Kristiania (Oslo etter 1624) viser et gjennomsnittlig antall kar pr. innbygger på minst 2-3 (Molaug 1982:27). Sannsynligvis er dette for lite.

3. *Leirkarenes funksjon*

Årsakene til variasjonene over tid kan søkes i varierende befolkningsmengde og i varierende bruk av keramikk sammenlignet med kar av andre materialer. Det er klart at begge årsaker har vært viktige. Jeg vil her særlig gå inn på den siste. Hvis en tar riktig hensyn til avfallsproblematikk, bevaringsforhold og mulig gjenanvendelse, kan mange gjenstandsgrupper brukes til demografiske studier, bl.a. leirkar. En må imidlertid da ta hensyn til variasjoner i bruken.

Leirkar har generelt sett vært brukt til en rekke ting, bl.a. som kokekar, oppbevaringskar, fraktekar, serveringskar, spise- og drikkekar og lamper. Til alle disse funksjonene har det eksistert kar av andre materialer, først og fremst tre, lær, strå, grener, teger, stein, metall eller glass.

Ser vi på leirkarenes funksjon i lag fra 1100-tallet, ca. 1250-1350 og 15-1600-tallet i Oslo, er det klart at forskjellene er store. Både på 11- og 15-1600-tallet dominerer kokekarene, mens det i høymiddelalderen er flest serveringskar. Serveringskarene er nesten utelukkende skjenkekar. I senmiddelalderen dominerer skjenke- og drikkekar. De store forskjellene kan ikke skyldes at en i én periode kokte mer og i en annen serverte mer. Det må dreie seg om forskyvninger mellom karmaterialene, dvs. hvilke karmaterialer som ble foretrukket til de forskjellige funksjonene og også variasjoner i karformene. Alene de store variasjonene viser at keramikk ikke kan ha vært det dominerende karmaterialet. Tar vi hensyn til de absolutte tall, kan følgende utvikling av leirkartypene antydes: 1100-tallet: Gradvis økning i antallet kokekar og skjenkekar, men svært få kar. 12-1300-tallet: Sterk økning i antallet skjenkekar, først og fremst kanner, færre kokekar. 15-1600-tallet: Sterk økning i antallet kokekar som dominerer. Serveringskar for mat og spisekar, som tidli-

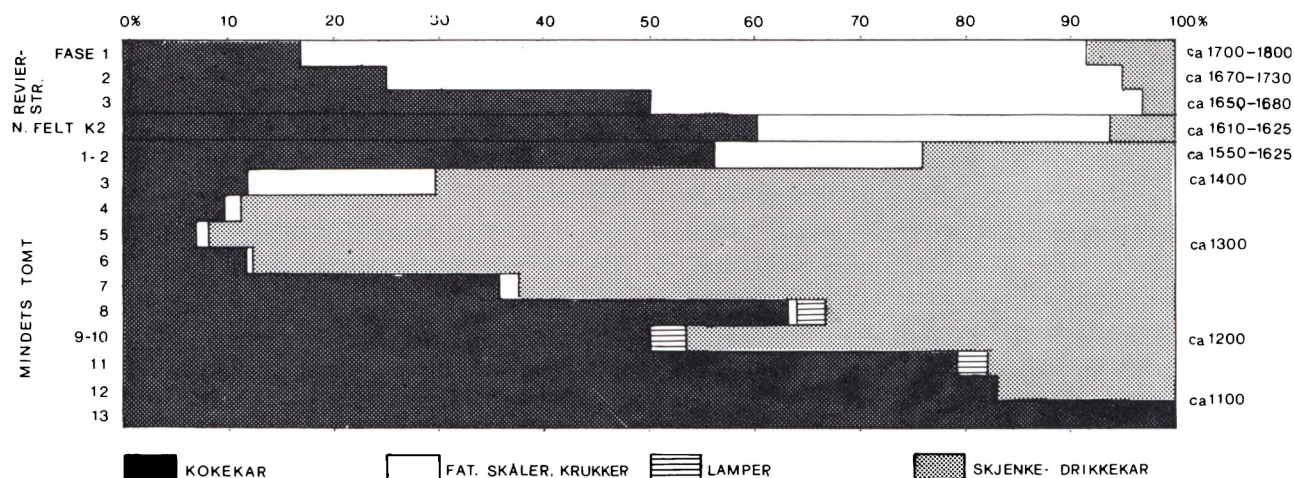

Fig. 3. Oslo. Prosentvis fordeling av funksjonsgrupper over tid. Hver fase = 100%.

gere var nesten ukjent, øker sterkt. Skjenkekar har noe lavere antall, drikkekar øker noe. Oppbevaringskar for væske blir vanligere.

Ikke i noen av periodene er oppbevaringskar og fraktekar vanlige. Jeg vil nedenfor gå litt nærmere inn på denne utviklingen.

Tendensene synes å være de samme også i andre Nord-Europeiske områder, men den betydningen kar av keramikk hadde i husholdningen har variert svært fra område til område.

Mesteparten av keramikken på 900- og 1000-tallet fra keramikkproduserende områder i Danmark og Sverige er svakbrent (Madsen 1971:76ff, Selling 1955, Wahlöo 1976:nr.1-113). Formene er enkle og variasjonsbredden er liten. Samme form må ha hatt forskjellige funksjonsområder. Vanligst har vært rene kokekar og kombinerte koke- og forrådskar (Selling

1976:XIV). Bortsett fra enkelte spredte forekomster av tidlig glasert keramikk i Skandinavia (Mårtensson 1976) kom andre former og godstyper først inn på 1100-tallet. Det gjelder særlig tutekrukker og begre av hårdbrent Pingsdorftype, krukker og lamper med gul glasur trolig fra Maasområdet.

Av de få skårene fra rundt midten av 1100-tallet og før på »Mindets tomt« utgjør disse 2 gruppene ca. 17%. I skårmaterialet fra »Stiftamtets have« i Ribe utgjør de samme gruppene ca. 25% (Bencard 1973:171). Bedømt ut fra Århus Sønder voldkeramikken har de i Århus spilt en langt mer beskjeden rolle (Madsen 1971). Her har, i motsetning til på de to andre feltene, tydeligvis lokalproduserte svartgodskar vært meget brukt.

Først fra rundt 1200 blir det mer vanlig med skjenkekar av blyglasert leirgods. Fra sent 1100-tall til

midten av 1200-tallet utgjør både i Ribe og Oslo-feltet den delen av keramikkmaterialet som ikke er kokepotter ca. 40%. Men i den følgende perioden, frem til midten av 1300-tallet, stiger andelen i Oslo til ca 84%, mens den i Ribe stiger til knapt 60%. Det er fristende å tolke de lavere tallene i Ribe i første og siste periode som tegn på større bruk av kokekar av keramikk pga. større nærhet til produksjonsstedene.

Øket bruk av skjenkekar med kanneform finner også sted i områder med kontinuerlig keramikkproduksjon, f.eks. England. Kanner utgjør f.eks. på sent 1200-tall 61-77% i Trig Lane, London. Her er funnet flere tonn skår. Etter midten av 1300-tallet utgjør kannene bare 28% (Vince 1982).

Dessverre er i de fleste norske middelalderbyene de senmiddelalderiske lagene tynne og ofte sterkt ødelagt av senere nedgravninger. Keramikkmaterialet er derfor lite og de senmiddelalderiske skårene er blandet med eldre og yngre keramikk. Bare i Bergen er det et rikt senmiddelalderisk keramikkmateriale. Dette domineres av skjenke- og drikkekar, først og fremst av stentøy. Kokekarene minsker sterkt i antall. Et tilsvarende bilde får en f.eks. i Stockholm.

På 1500-tallet endrer som nevnt bildet seg radikalt, først og fremst ved en markant økning i antallet kokekar. Disse er innvendig glassert og relativt små, gjerne med en kapasitet på under 2 liter. Den trebeinte kokepotten forekommer i stort antall i hele Nordsjø-områ-

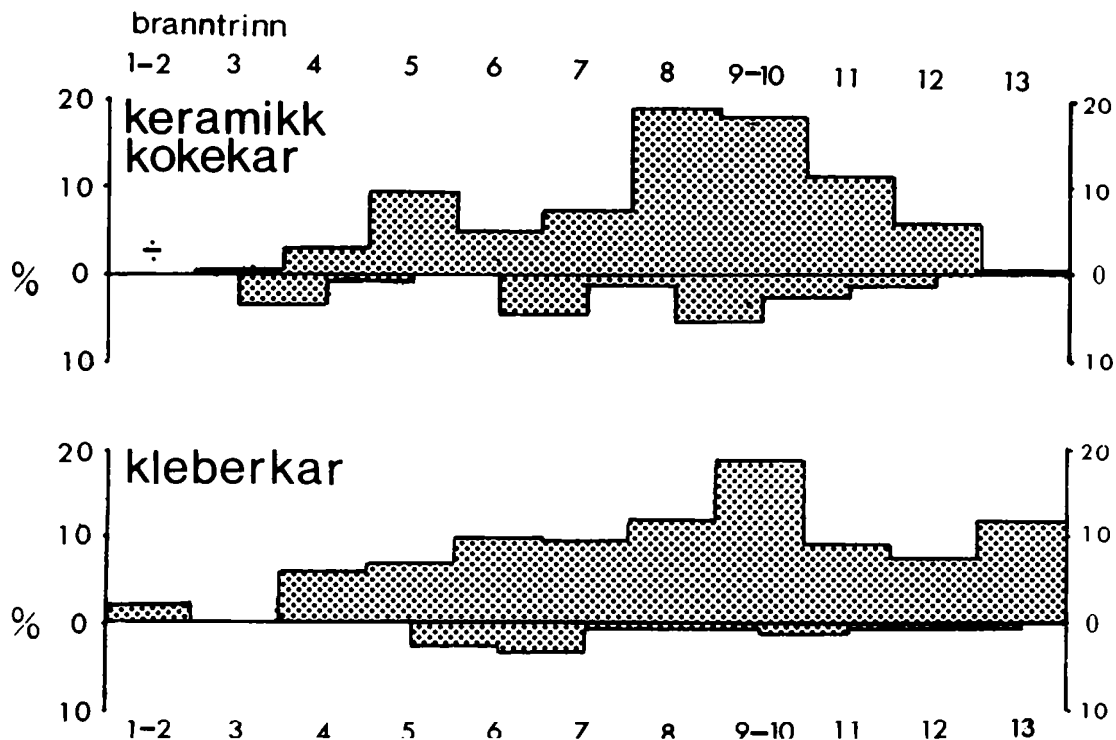

Fig. 4. »Mindets tomt«. Gamlebyen, Oslo. Prosentvis fordeling av samlet mengde keramikk, kokekar og kleberkar på branntreinn.

det. Det samme gjelder de nye formtypene i keramikk, fat og skål. Derimot synker den relative andelen av skjenke- og drikkekar. I sene 1600-tallslag fra Oslo er den under 5% (Molaug 1981:149).

4. *Alternative karmaterialer*

Bare på 15-1600-tallet kan kar av keramikk ha utgjort en større del av det samlede antall husholdningskar. På 12-1300-tallet er bare en smal funksjonssektor representert, mens keramikken på 1100-tallet må ha utgjort en svært liten del av alle typer husholdningskar. Størstedelen av karene må ha vært av tre og kleberstein, en del også av jern og kopperlegering.

Som kokekar har trolig klebergrytene dominert (gmlnorsk grjót = stein (Fritzner 1955)). I svært mange vikingtidsgraver er det funnet klebergryter, og skår av slike er blant de vanligste i vikingtids bosetningslag. Klebergryter er også blitt eksportert. I Hedeby er det funnet 1 skår pr. 4 m², dvs. i gjennomsnitt mellom ca. 0,13 og 0,25 skår pr. 100 m² pr. år (200 år) (Resi 1979:16-19). I Kaupang er mengden kleberkar noe mindre enn i Hedeby, og den er også langt mindre enn mengden av keramikk, selv om keramikkmaterialet bare består av importerte kar. På »Mindets tomt« er det tilsvarende funnet ca. 0,20 skår pr. 100 m² pr. år i perioden ca. 1050-ca. 1400. Dette er omtrent det samme som antall skår av kokekar av keramikk. Kokepottene fordeler seg imidlertid mer ujevnt over tid med en topp på sent 1100-tall – tidlig 1200-tall. At antallet skår er det samme, betyr ikke at det i middelalderen var like mange kokekar av keramikk og av kleber. De siste er klart underrepresentert, både fordi de hadde lenger levetid og fordi de kunne brukes til fiskesøkker, snellehjul o.a. når de var gått i stykker og ikke lenger kunne repareres.

Når det blir færre både av kokepottar av keramikk

og klebergryter på »Mindets tomt« fra 1200-tallet, er det rimelig å sette dette i samband med øket bruk av metallgryter. I vikingtids gravfunn i Norge er det funnet en del metallkjeler, både jernkjeler og drevne kobberkjeler (Petersen 1951). I Osebergfunnet var det 3 jernkjeler (Grieg 1928:169). Slike har sikkert også vært i bruk i middelalderen, men de er bare unntaksvis funnet i middelalderbosetninger, og da stort sett som fragmenter (Grieg 1933:207ff). Det samme gjelder de støpte malmgrytene som ble vanlige i Nord-Europa alt på 1200-tallet. I den vanlige byborgers husholdning var det trolig i Nord-tyske byer minst 1 malmgryte og 1 metallkanne (Hasse 1981). Skriftlige kilder i Norge viser imidlertid ikke noen økning i omtalen av slike kar før på 1400-tallet (Grieg 1933:212-13). På denne tiden var også tinnfat svært vanlige på kontinentet.

Ved de arkeologiske utgravningene i byene forekommer trekar langt oftere enn metallkar, men det er klart at disse i enda større grad enn kleberkarene er underrepresentert. Det er all grunn til å tro at de fleste husholdningskarene var av tre i middelalderbyene. Oseberg- og Gokstadfunnene viser hvilke store mengder trekar som var i bruk i vikingtiden. I Oseberg ble det funnet 33 trekar, derav 3 tønner (Grieg 1928:109).

De kartypene i tre som i middelalderen særlig konkurrerte med tilsvarende typer i keramikk var kannar, boller, skåler og fat. Før 1500-tallet er det svært få boller, skåler og fat av keramikk, og trekar har trolig dominert. Det er funnet relativt få deler av trekanner (tankar), og for denne kartypen er det mulig at keramikken har dominert i de norske bymiljøene i høy- og senmiddelalderen (Molaug 1979:240-41). På 15-1600-tallet og spesielt på 1700-tallet ser keramikken ut til å vinne sterkere innpass også når det gjelder andre kartyper, på bekostning av trekarene.

I denne korte oppregningen skal også nevnes kar av glass. Slike vinner først innpass i bymiljøene på 1500-tallet og da som drikkeglass.

Det synes klart at det i Norge eksisterte alternative materialer til keramikk for alle typer kar i husholdningen, og at leirkar således strengt tatt ikke var nødvendige. Dette viser også mangelen på funn fra undersøkelser på landsbygda. Til inn på 1800-tallet var akeramiske husholdninger vanlige.

Dette støtter også oppfatningen at det ikke var noen produksjon av leirkar i Norge i middelalderen.

5. Diskusjon

Det er grunn til å se nærmere på årsakene til at keramikk tross alt ble importert og hva denne keramikken egentlig kan si oss. Det har vært en utbredt oppfatning at leirkar har vært brukt som emballasje. Når det gjelder vikingtids importkar er »Relieffbandamphoraene« f.eks. blitt satt i forbindelse med vinimport, i analogi med amforer fra landene rundt Middelhavet. I middelalderen har etter alt å dømme vin og øl vært importert på fat. I skriftlige kilder blir de benevnt som fat, stykker, ammer og tønner (Blom 1976a:128ff).

Enkelte kartyper kan ha tjent som emballasje for varer som olje, salve og honning (Dunning 1968:43-44). Disse har, muligens med unntak av de sene »salvekrukkene«, ingen specialutforming og har tydelig bruksspor f.eks. etter bruk på ildstedet. De fleste kartypene er direkte uegnet som emballasje, f.eks. de høy- og senmiddelalderske kannene.

Mer nærliggende er det å sette den økende mengden med keramikk i sammenheng med økende handel. Noe som begynte med at skippere, mannskap eller den reisende kjøpmannen solgte, byttet eller gav bort sine egne brukskar, kan ha utviklet seg til at leirkar

ble tatt med som en bilast fordi det var etterspørsel etter dem. Økende etterspørsel var naturlig med økende internasjonalisering av handelen.

At skjenkekar med kanneform ble importert til de norske byene i så store mengder fra 1200-tallet av, kan muligens skyldes økende import av vin og øl, og at utenlandsk bordskikk ble kopiert. Vinimport til de norske byene blir nevnt som et problem av kong Sverre i sin tale mot drukkenskapen i 1186 (Sverres saga kap.103, 104). I 1247-48 ber Håkon Håkonsson om at det blir sendt nyttige varer til Norge, ikke øl (DN V:1). Øl (bjórr) ble trolig en vanlig importvare i 2. halvdel av 1200-tallet (Blom 1976b:710ff). Tysk øl var brygget med humle, noe som neppe var vanlig i Norge så tidlig. Humle måtte importeres. Tysk øleksport var meget stor. På 1300-tallet var særlig Hamburg, Lübeck, Rostock, Danzig og Elbing ledende (Dollinger 1966:298).

Med økende import av drikke, er det også rimelig at de karene som ble brukt til skjenking og drikking i landene der ølet og vinen kom fra, ble etterspurt også i Norge. Dette gjaldt sikkert tinnkanner og tinnbegre, men slike er det av naturlige grunner funnet svært få av. En dårligere og billigere erstatning var kannene av keramikk.

En kunne vente at skjenkekarene av keramikk kom fra områdene som det ble importert vin eller øl fra. Det synes imidlertid ikke å være noen slik sammenheng. De fleste kannene er produsert i Øst-England, Nederlandene og Syd-Skandinavia, områder som ikke var kjent for øl eller vinproduksjon (riktignok nevnes ølimport fra England (Bugge 1899)). Derimot kjenner vi til fra skriftlige kilder at det var en livlig handel med andre varer mellom disse landene og Norge. F.eks. ble korn importert fra King's Lynn (Nedkvitne 1976). Innen keramikkmaterialet illustreres denne importen av

Grimston Ware. Grimston ligger like i nærheten av King's Lynn (Clarke & Carter 1977).

Hvis vi holder fast ved at en utenlandsk bordskikk med øket bruk av kanner vant innpass på 1200-tallet i norske byer, må vi anta at det var etterspørsel etter kanner og spesielt keramikkaner fordi slike var på moten der impulsene kom fra. Det er rimelig at handelsmenn som fraktet andre varer også hadde med seg slike kar, dersom de var å få kjøpt der de hentet lasten sin. Oftest vil det være tale om lokal produksjon, men også transitt, f.eks. i Brügge og andre nederlandske kystbyer. Meget tyder på at forskjeller mellom to byer eller områder i den relative mengden av keramikk med en bestemt proveniens avspeiler forskjeller i handelsforbindelsene. I Norge tyder utgravningsresultatene hittil på at f.eks. mengden av engelsk keramikk er forholdsvis større i Bergen og Trondheim enn i Oslo og Tønsberg (Molaug 1982:28-30).

På 1300-tallet forandret bildet seg fordi den tekniske utviklingen av pottemakerkunsten favoriserte enkelte områder. Stentøyproduksjon ble særlig drevet i Rhinområdet, deler av Nederlandene og N-Frankrike. Fordi stentøyet var så overlegent som bordtøy, utkonkurrerte det i stor grad leirgodset innenfor denne sektoren av husholdningen. Dette skjedde også i områder med egen leirgodsproduksjon, f.eks. deler av Holland (Bruijn 1979: 127ff). Her konsentrerte man seg om produksjon av kar til matlagning og oppbevaring. I senmiddelalderen er det vanskeligere å bruke keramikimporten som indikator på handelsforbindelser.

På 1500-tallet skjer det imidlertid en endring. Stentøykarene produseres i denne perioden fortsatt i de nevnte områdene i Tyskland og Nederlandene. Derimot har leirgodset, de vanlige trebenspottene, skåler og fat vært produsert en rekke steder langs Nordsjøkysten og Østersjøkysten og også i midt-Tyskland. Her

er det trolig at de samme importmekanismene virket som i Høy middelalderen. Imidlertid er det påfallende at engelsk keramikk glimrer med sitt fravær. At den absolutte mengden er større, kan skyldes bedret produksjon og lavere priser. Kokekar av keramikk har vært et billig og greitt alternativ til kleberkar og mindre metallgryter. Det er funnet svært få kleberkar fra denne tiden i bygravningene. Fatene er en ny kargruppe. En parallell til disse var malte trefat som også ble importert ifølge skriftlige kilder (Troels Lund V:180). Her står vi altså overfor et motefenomen. Leirkarene kommer sjelden frem i de skriftlige kildene. I et inventar fra Bergenshus slott 1529 nevnes en rekke gryter, kanner og fat av metall og også noen trefat, men ingen leirkar (DN VI 706). Derimot er det i slottsregnskapene for perioden 1516-23 en rekke ganger utgifter til »leerpotter til stegerhusit«, eller til kokken, i tillegg til kar av metall og tre (Grieg 1928: 170-71).

6. Konklusjon

En rekke forutsetninger måtte være tilstede for den økende importen av keramikk til Norge fra 1100-tallet til 15-1600-tallet. Øket handel var en forutsetning. Handelens volum ble klart større, bl.a. ved øket transport av varer som korn og fisk (Helle 1967).

Etterspørsel etter keramikk var en annen forutsetning. Tydeligvis har moten med å skjenke av kanner ved bordet også vunnet innpass i norske byer på 1200-tallet. Mens få hadde råd til kanner av metall, var kanner av keramikk overkommelige i pris.

Først på 1500-tallet fikk leirkarene en sterkere stilling blant husholdningskarene, både på bordet og ved matlagningen. Også denne gangen må det dreie seg om et motefenomen og en øket økonomisk mulighet til

å importere leirkar. Etterspørselen ble så stor utover på 1600-tallet at det ble startet nye pottemakerier i Norge, omtrent 1000 år etter at den forrige store perioden med norsk keramikk-produksjon tok slutt.

Litteratur

Forkortelser

DN = Diplomatarium Norvegicum.

KLNM = Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder.

Ambrosiani, Bjørn, m.fl.: Birka. Svarta jordens hamnområde. Riksantikvarieämbetets rapport C1 1973, Stockholm 1973.

Bencard, Mogens: Dansk middelalderlertøj med antropomorf dekoration. Kuml 1972, Århus 1973.

Bertelsen, Reidar: Gårdshaugene i Harstad kommune. Stens. mag. gradsavh., Bergen 1973.

Blom, Grethe Authén: Vinhandel. KLNM XX 1976 (A).

Blom, Grethe Authén: Ølhandel. KLNM XX 1976 (B).

Broberg, Birgitta & Margaretha Hasselmo: Keramik, kämmar och skor från 7 medeltida städer. Fyndstudie. Medeltidsstaden 30, Raä Rapport. Stockholm 1981.

Bruijn, Anton: Pottersvuren langs de Vecht. Aardewerk rond 1400 uit Utrecht. Rotterdam Papers III, Rotterdam 1979.

Bugge, Alexander: Handelen mellom England og Norge indtil begynnelsen af det 15de aarhundrede. Hist. Tidsskrift (norsk) 3.R.4.Bd, 1898.

Bøe, Johannes: Jernalderens keramikk i Norge, Oslo 1931.

Carlsson, Kristina: Løðese. I Broberg & Hasselmo 1981.

Clarke, Helen & Carter, Alan: Excavations in King's Lynn 1963-1970, London 1977.

David, N. & David-Henning, H: Zur Herstellung und Lebensdauer von Keramik. Bayerische Vorgeschichtsblätter 36, Heft 2, 1971.

Dollinger, Philippe: Die Hanse, Stuttgart 1966.

Dunning, G.C.: The trade in medieval pottery around the North Sea. Rotterdam Papers, Rotterdam 1968.

Freke, D.J.: The excavations of a 16th-century pottery kiln at Lower Parrock, Hartfield, East Sussex 1977. Post medieval Archaeology 13, London 1979.

Fritzner, Johan: Ordbog over det gamle norske sprog. Optrykk av 2. utg., Oslo 1955.

Grieg, Sigurd: Oseberg, bd. 2 Kongsgården, Oslo 1928

Grieg, Sigurd: Middelalderiske Byfund fra Bergen og Oslo, Oslo 1933.

Grieg, Sigurd: Gravkamrene fra Oseberg og Gokstad, Viking bd. 1, Oslo 1937.

Hasse, Max.: Neues Hausgerät, neue Häuser, neue Kleider- Eine Betrachtung der städtischen Kultur im 13. und 14. Jahrhundert sowie ein Katalog der metallenen Hausgeräte. I Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 7, Köln 1979.

Helle, Knut: Trade and Shipping between Norway and England in the Reign of Håkon Håkonsson (1217-63). Sjøfartshistorisk Årbok, Bergen 1967.

Hougen, Ellen Karine: Leirkarmaterialet fra Kaupang, Viking 1969, Oslo 1970.

Kaland, Sigrid H.H.: Lurekalven, en lyngheigård fra vikingtid-/middelalder. I Fladby, R. og Sandnes, S: På leiting etter den eldste garden, Oslo, Bergen, Tromsø 1979.

Kjersgaard, Erik: Mad og øl i Danmarks middelalder, København 1978.

Lange, Bernt C.: Norske teglovner fra middelalderen, Fortidsminnesmerker, Årbok 1954, Oslo 1955.

Lidén, Hans Emil: Middelalderen bygger i stein, Oslo, Bergen, Tromsø 1974.

Madsen, Hans Jørgen: Keramik. I Andersen, Crabb og Madsen: Århus Sønder vold, en byarkæologisk undersøgelse, København 1971.

Marstander, Lyder: Keramik. I Marstander og Long: Rapport om arkeologiske utgravninger i Dreggsalmenningen Bergen 1980, Riksantikvaren, Bergen 1981.

Martens, Irmelin: Gamle fjellgårder fra strøkene rundt Hardangervidda. Universitetets Oldsaksamlings Årbok 1970-71, Oslo 1973.

Molaug, Petter B.: Oslo im Mittelalter. Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 3, Köln 1975.

Molaug, Petter B.: Middelalderarkeologien i Norge, hikuin 3, Højbjerg 1977 (A).

Molaug, Petter B.: Leirkarmaterialet. I Høeg, H. & al.: De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo, bd. 1, feltet »Mindets tomt«, Oslo, Bergen, Tromsø 1977 (B).

- Molaug, Petter B.: Middelalderkeramikk som kilde til kulturhistorie. Universitetets Oldsaksamling Jubileumsårbok, Oslo 1979.
- Molaug, Petter B.: Keramikk materialet-sammenfattende betraktninger. I Schia, E. (red.) De arkeologiske utgravninger i Revierstredet. Riksantikvarens skrifter 4, Øvre Ervik 1981.
- Molaug, Petter B.: Kan keramikken fra middelalder og nyere tid si oss mer enn det vi vet fra før? I Schia, E. (red.): Keramikk fra forhistorie, middelalder og nyere tid. Riksantikvarens rapporter 2, Øvre Ervik 1982.
- Molaug, Petter B.: Leirkarmaterialet fra »Nordre felt«. I De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. Under trykkforberedelse 1983.
- Myhre, Bjørn: Gårdsanlegget på Ullandhaug I, Gårdshus i jernalder og tidlig middelalder i SV-Norge. Arkeologisk Museum i Stavanger skrifter 4, Stavanger 1980.
- Mårtensson, Anders W.: Tidigmedeltida glaserad keramik. I Mårtensson A. W. (red.): Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund. Archaeologia Lundensia VII, Lund 1976.
- Nedkvitne, Arnved: Handelssjøfarten mellom Norge og England i høymiddelalderen. Sjøfartshistorisk Årbok 1976, Bergen 1977.
- Petersen, Jan: Vikingetidens redskaper, Oslo 1951.
- Petersen, Jan: Gamle gårdsanlegg i Rogaland fra forhistorisk tid og middelalder, Oslo 1933 og 1936.
- Randers, Kjersti: Høybøen – en ødegård på Sotra, Nicolay nr. 39, Oslo 1982.
- Reed, Ian: Trondheims pottemakerindustri. I Schia, E. (red.): Keramikk fra forhistorie, middelalder og nyere tid, Riksantikvarens rapporter 2, Øvre Ervik 1982.
- Resi, Heid Gjøsstein: Die Specksteinfunde aus Haithabu. Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu 14, Neumünster 1979.
- Selling, Dagmar: Wikingerzeitliche und frühmittelalterliche Keramik in Schweden, Stockholm 1955.
- Selling, Dagmar: Inledning. I Wahlöö 1976.
- Simonsen, Povl: Fiskerbonden i Nord-Troms 1300-1700. Belyst ved tultegravninger. Helgøyprosjektet rapport 1, Tromsø 1980.
- Steuer, Heiko: Die Südsiedlung von Haithabu. Studien zur frühmittelalterlichen Keramik in Nordseeküstenbereich und in Schleswig-Holstein. Die Ausgrabungen in Haithabu 6, Neumünster 1974.
- Tollnes, Roar L.: Hustuft på Søndre Rauland i Numedal, Nicolay nr. 13, Oslo 1973.
- Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden i det sekstende aarhundrede, bd. V Fødemidler, nyutg. København 1969.
- Vince, Alan: Pers. meddelelse.
- Wiberg, Christina: Arkeologiske utgravninger i Gamle Kristiania. Under trykkforberedelse. Rapport det norske arkeologmøtets symposium 1982, Bergen 1983.
- Wahlöö, Claes: Keramik 1000-1600 i svenska fynd. Archaeologica Lundensia VI, Lund 1976.